

КАРТИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ФОНДІ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ

Вступ. Історія козацтва та Запорозької Січі є хвилюючою і важливою темою для багатьох вітчизняних та зарубіжних істориків, етнографів, картографів та всіх, кому не байдужа доля української землі. Адже козацька доба стала знаковим та специфічним елементом і в сфері державотворення, і в етапах зростання рівня національної свідомості та культури.

Опису козацтва, як самостійному політичному і культурному явищу, присвячена книга французького військового інженера Г.Л. де Боплана «Опис України», яка є цінним історичним джерелом. Вона вміщує всебічну характеристику економіки, побуту та звичаїв українського народу, зокрема, селянства і козацтва, козацьких рухів, військових звичаїв і тактичних прийомів та ін. В європейській картографії після виходу бопланівських карт ототожнювались поняття «Україна» та «земля або край козаків».

Цікавими і пізнавальними є також історичні записки та мемуари іноземних мандрівників, фрагменти з яких опубліковані у виданні В. Січинського «Чужинці про Україну» [2]. Прикметно, що чужоземці, знайомлячись із культурою, історією, побутом України в різні часи, розглядали її як окрему, самостійну, незалежну державу.

Історії українського козацтва присвятили свої праці чимало видатних вчених, серед яких Д.Яворницький, В.Антонович, М.Грушевський, В.Сергійчук, В.Голобуцький, М.Аркас, А.Скальковський та ін., діяльність архітектора В.Ленченка, зокрема, присвячена визначенню топографії та планування Запорозьких Січей.

Метою статті є огляд картографічних творів, пов'язаних з історією Запорозької Січі, які зберігаються в секторі картографічних видань НБУВ.

Постановка проблеми. Інтерес до Запорозької Січі, як організації українського козацтва в XVI – XVIII ст., особливо зростає в наш нестабільний час, коли український народ у пошуку духовної опори звертається до сторінок своєї славетної історії. Безперечно, запорозьке козацтво відіграло визначну роль в героїчній боротьбі народу за волю, за правду, за самовизначення і утворення суверенної держави.

Виклад основного матеріалу. У фондах сектору картографічних видань НБУВ зберігається декілька змістовних рукописних планів, на яких відображена Запорозька Січ. Це «План колонии Острово-Хортицы» [7], «План Старой Сечи» [8], «План Сечи или крепости Запорожской» [9], «Рисунок военных укреплений запорожцев вблизи реки Днепра и почтовой дороги, пролегающей из г.Верхнеднепровска в г.Екатеринослав» [10]. Рукописні картографічні документи, поряд з іншими історичними пам'ятками, є цінним джерелом інформації про топографію певних об'єктів.

Видатний український історик Д.Яворницький писав, що протягом свого понад двохсотрічного існування запорозькі козаки послідовно змінили вісім Січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську й Нову, або Підпільненську. Причинами перенесення Січей з одного місця на інше були

пошуки більших зручностей для існування, стратегічні міркування та інші явища (брак води, мала площа, епідемії тощо).

Недатований рукописний «План колонії Острово-Хортиці» [7] в масштабі 300 саж. в 0,01 саж. (1:30 000) накреслений Катеринославським губернським землеміром Адамовичем. План невеликого розміру (35x42 см), на полотні. Експлікація плану охоплює обійстя колонії Острово-Хортиці, сіножаті, плавні, ліси, місця, де ростуть дикі грушеві дерева та шовковичний сад, редути, дороги та ін. Окремо підписане місце, призначене князем Потьомкіним для зведення будинку. Поряд з островом схематично позначено місто Олександрівськ та однойменна фортеця. Д.Яворницький називає острів Хортицю найвеличнішим з усіх островів на всьому Дніпрі за своїм розміром та недоступністю. Він також є прихильником думки, що Хортицький замок-фортеця, зведений князем Д.Вишневецьким, був прототипом і козацького укріплення, і організації козацького товариства, що розвинулися в особливий тип табірної мешкання – січ – і особливий тип військово – політичної структури – кіш, за якими закріпилася назва «Запорозька Січ».

Починаючи з 1844 р., майже в кожному з 33-х фундаментальних томів «Записок Одесского Императорского общества истории и древностей» друкувались матеріали, документи і статті з історії українського козацтва. Так, зокрема, в IX-му томі «Записок...» за 1875 рік, йдеться мова про «План Старой Сечи» [8], який також зберігається в фондах сектору картографії. Масштаб плану 25 саж. в дюймі (1:2 100), розміри 31x22 см, реставрований на марлі. Експлікація плану Старої Січі вміщує окопи, підвищені та низовинні місця, обриви, ями в середині окопу, сліди куренів Старої Січі тощо.

Стара Січ, або Чортотлицька, була розташована на Чортотлицькому розі або місі, від якого й отримала свою назву. З усіх Запорозьких Січей вона справедливо вважається найзнаменитішою: 57 років її існування (1652 – 1709) збіглися з найближчим періодом історичного життя запорозьких козаків під проводом оспіваного в піснях і легендах кошового отамана І.Сірка.

Позначене на плані й село Капиловка (Капулівка) Катеринославської губернії й повіту, частина якого знаходиться на місці колишньої Чортотлицької Січі. В самому селі літерою h вказане місце поховання кошового Сірка.

Реставрований на марлі «План Сечи или крепости Запорожской» [9] є великомасштабним рукописним документом, який розкриває топографію територіального устрою так званої Нової, Підпільненської чи Краснокутської Січі, котра існувала з 1734 по 1775 рік. Масштаб плану становить приблизно 46 саж. в дюймі (1:3 865), масштаб профілю укріплення 2,7 саж. в дюймі (1:226). Місце для Нової Січі в стратегічному відношенні було обране дуже вдало: Січ стояла у так званому Красному куті, між правим берегом гілки р. Підпільної і лівим р. Базавлука в місці дугоподібного вигину, навпроти так званих Великих плавнів. Таким чином, Підпільненська Січ містилася у низькій заглибині, захищеній зі сходу, півдня й заходу величезними плавнями й виглядала як суцільний непрохідний ліс. Під прикриттям плавнів, перетятих ериками, затоками й озерами, запорожці могли почуватись цілком безпечно від своїх споконвічних ворогів, татар і турків. Нова Січ в своєму внутрішньому розташуванні поділялась на три частини – кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель. На плані латинською буквою А позначено внутрішній кіш, званий ще замком чи фортецею, що мав форму кола діаметром біля 70 м (окружністю 200 сажнів), в центрі якого знаходилась велика площа для військових рад. В східній частині внутрішнього коша височіла дерев'яна церква, заснована в ім'я Покрови пресвятої Богородиці 1734 року за кошового отамана Івана Милашевича. Треба відзначити, що релігійність запорозьких козаків була дуже глибокою, захист віри предків і православної віри становив основу всього їхнього життя. З внутрішньої частини замку навколо всієї площі підковою розміщені козацькі курені (літера С), як основна військово-організаційна одиниця Запорозької Січі. Біля куренів, або казарм стояли курінні скарбниці й приватні будинки військової й курінної старшини.

Зовнішній кіш відділявся від внутрішнього особливим валом, по самій середині якого, з півночі на південь (перпендикулярно до р. Підпільної), знаходились широкі ворота з високою вежею. Ці ворота вели з внутрішнього коша в зовнішній, завжди охоронялись окремими вартовими козаками й були оснащені гарматами та бойовими снарядами. Зовнішній кіш, або форштат (літера D на плані) мав 200 сажнів у довжину і 70 у ширину. На ньому розміщувались курінні, козачі, купецькі й ремісничі будівлі, а також крамниці, ряди й шинки. На базарній площі стояв ганебний стовп (позначений літерою M) для покарання злодіїв. Зовнішній кіш, подібно до внутрішнього, замикали широкими воротами, розташованими із заходу на схід, паралельно р. Підпільній.

У південно – східному куті зовнішнього коша літерою G позначено цитадель, або так званий Новосіченський ретраншемент у вигляді невеликого чотирикутника. Його збудували 1735 року начебто для захисту запорозьких козаків від татар і турків, насправді ж це давало змогу російському урядові наглядати за волелюбними запорожцями. У цитаделі завжди перебували солдати з фортечних батальйонів Київського гарнізону під начальством коменданта, російського штаб-офіцера.

Зовні вся територія Нової Січі була оточена ровом і загальним високим земляним валом, який, роблячи різні кути й виступи, впирався кінцями в р. Підпільну; по валу йшов високий частокіл з товстих колод, загострених угорі й обсмолених унизу.

На плані нанесено також фортецю, редути, вовчі ями (заглибини в землі у вигляді зрізаного конусу) та інші засоби для охорони своїх кордонів.

Різні види військових укріплень запорожців показані також на рукописному плані під назвою «Рисунок военных укреплений запорожцев вблизи реки Днепра и почтовой дороги, пролегающей из г.Верхнеднепровска в г.Екатеринослав» [10]. Масштаб плану 5 верст в дюймі (1:210 000), масштаб укріплень 10 саж. в дюймі (1: 840); на полотні, розміри 88x60 см. Вздовж Дніпра позначені на плані місця, де знаходяться 13 укріплень. Очевидно, це була частина піхоти запорозького низового товариства, яка займала пости на Дніпрі і становила лінійну сторожу.

Усі описані рукописні плани мають печатки бібліотек Одеського товариства історії і старожитностей та Одеського крайового історико-археологічного музею. Адже на початковому етапі формування Національної бібліотеки України, зокрема, її відділу графіки та картографії, значна кількість картографічних матеріалів була відібрана з фондів бібліотек наукових товариств, музеїв та інших організацій.

Картографуванням українських земель займався також військовий інженер, картограф Даніель де Боскет (Данііл Дебоскет; 1703 – після 1761), який уклав карту Запорозької Січі (1738, 1742) та генеральну карту західного і південного кордонів Російської держави. Під його керівництвом була створена серія планів за допомогою геодезичних приладів. В секторі картографічних видань зберігаються копії карт за підписом Данили де Боскета: «Карта заднепрским местам, снята и сочинена мною вновь в 1745 году после высочайших ее императорского величества указов из Государственной коллегии иностранных дел от устья реки Тясмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения от 1740 по 1745 г.» [11] та «Карта заднепрским местам, снята и сочинена мною вновь от устья реки Тясмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения 1745 году» [12].

Висновок. Раритетні рукописні картографічні видання, які становлять неоціненний фонд сектору картографічних видань НБУВ, дають змогу всебічно досліджувати і топографію, і історію формування Запорозької Січі, як важливої віхи розвитку української держави.

Література

1. *Енциклопедія Історії України*. Т. 3 / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 270-275.

2. *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – 2 вид., випр. і допов. – Прага: Культ. – наук. вид-во УНО, 1942. – 255 с.
3. *Сосса Р.І.* Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 29.
4. *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К.: Т-во «Знання», 1991. – 24 с.
5. *Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья / Соч. Д.И. Эварницкаго.* – К.: Изд. ред. «Киевской Старины», 1884. – 76 с.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: в 3 т. Т.1 / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
7. НБУВ. Сектор картографічних видань, інв. №17291.
8. Там само, інв. №6328.
9. Там само, інв. №17444.
10. Там само, інв. №15853.
11. Там само, інв. №43528.
12. Там само, інв. №43530.

Осталецька О.І.

КАРТИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ФОНДІ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ

Викладена історія і топографія деяких Запорозьких Січей на базі рукописних документів з фонду сектору картографічних видань НБУВ.

Ключові слова: НБУВ, рукописні картографічні документи, Запорозька Січ, українське козацтво.

O. Ostaletska

ZAPOROZHKAJA SICH' MAPS, WHATCH FUINDING IN SECTOR OF CARTOGRAPHIC EDITIONS OF NBUV

The history and topography of some of Zaporozhskikh Sichey are revealed. On the basis of fund in sector of cartographic editions of NBUV.

Keywords: cartographical editions of the Vernadsky National Library of Ukraine.

Надійшла до редакції 21 квітня 2009р.